

İBTİDAİ SINIFLƏRDƏ MORFOLOGİYA KURSUNUN MƏZMUNU VƏ ONUN TƏDRİSİ

İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin digər bölmələri kimi morfolojiya da Azərbaycan dili təliminin əsas prinsipi olan nitq inkişafı tələbləri səviyyəsində tədris olunur və bütün morfoloji məlumatların məzmununda şagirdlərin yazılı və şifahi nitqinin inkişaf etdirilməsi məqsədləri ön plana çəkilir. Sözlün tərkibi və leksik, qrammatik söz qruplarında cəmləşdirilən dil vahidlərini öyrənməklə şagird hər bir sözlün morfem tərkibini, morfoloji yolla söz yaradıcılığını, sözlün morfoloji əlamətlərini və qrammatik vahidlərlə dəyişməsinə, leksik və qrammatik şəkilçilərlə nitq hissələrinin müxtəlif vəziyyətə düşməsinə, sözlün dəyişmə zəruriyyətini, sözlər arasında əlaqə və s. məsələləri praktik yolla mənimsəyir, dilin morfoloji normalarından orfoqrafiya və orfoepiya üzrə aparılan işlərdən şüurlu istifadə edir. Morfoloji kursun məzmununu şagirdlərin praktik nitq təcrübəsi ilə əlaqələndirən müəllim qrammatik məlumatları ilə sistemləşdirməlidir ki, şagirdlərdə düzgün nitq vərdişləri, şüurlu və savadlı yazı formalaşdırma bilsin. Həmçinin onlarda mücərrəd təfəkkür də inkişaf etdirilərək dilimizin morfoloji quruluşu haqqında ibtidai elmi bilik yaradılsın.

İbtidai siniflərdə sözlün tərkibinin öyrədilməsi nitq inkişafı və orfoqrafik vərdişlərin möhkəmləndirilməsi üçün faydalıdır. Şagirdlərdə kök haqqında ilk anlayış (II sinifdə) qohum sözlər üzərində müşahidələr əsasında yaradılır, məsələn: ot, otlu, otarmaq. Şagirdlərdə həmin sözlərin bir obyektə - ot ilə bağlı olması fikri, təsəvvürü yaradır. "Sözlün kökü" mövzusu ilə əlaqədar ilk dərslərdə sözlün hissələri - kök və şəkilçi haqqında anlayış verilir. Şagirdlərə bu zaman aşağıdakı tipdə tapşırıqlar verilir. Məsələn: məktəb, məktəbli, məktəbə, məktəbdən. Göründüyü kimi "məktəb" sözlünü ismin hallarında təqdim etməklə rəbitəli mətni tamamlamaq kimi tapşırığı uşaqlar yerinə yetirir və hər dəfə əlavə etdikləri sözü əvvəlki ilə müqayisə edirlər, onların şəkilçilərinin müxtəlif, köklərinin isə eyni olduğunu görürlər. Beləliklə də şagirdlər başa düşürlər ki, "kök" qohum sözlər üçün ümumi olan başlıca mənanı bildirən hissədir, "şəkilçi" isə sözlün hissəsi olmaqla yeni sözlər əmələ gətirməyə xidmət edir.

Yazı texnikasına savad təlimi dövründə görmə yolu ilə istiqamətləndirilən şagird morfolojiyanın tədrisi prosesində istər sözlün səs tərkibinin hərflərlə ifadə olunmasını, istərsə də, söz kökünə qoşulan şəkilçilərin yazılış və tələffüzündəki morfoloji normaları elmi-praktik şəkildə mənimsəyir və həmin vərdişlər sonrakı fəaliyyət nəticəsində avtomatlaşır. Sözlün tərkibi və nitq hissələri üzrə dəyişməsi qanunauyğunluqlarını öyrənərkən şagird konkret sözlər üzərində ümumi və xüsusi qrammatik kateqoriyalara dair ibtidai elmi məlumat əldə edir. Morfoloji kateqoriyalar hər hansı bir qrupa daxil edilən sözlün ümumi cəhətlərini əks etdirdiyi üçün mücərrəd xarakter daşıyır və şagird onlardan nitq təcrübəsində istifadə edə bilmir. Qrammatik kateqoriyaların mücərrəd təfəkkürün məhsulu olduğunu və ümumiləşdirmə xarakteri daşdığına nəzərə alan müəllim öyrətmə prosesini elə təşkil etməlidir ki, şagird qrammatik qaydanı asanlıqla mənimsəyərək konkret dil vahidlərinə tətbiq etsin, mexaniki əzbərə yol verməsin.

Şəkilçi haqqında qazanılmış vərdişlər III sinifdə sistemə salınır, təsnif edilir, şagirdlər sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilərlə tanış olur. Burada əsas məsələ şagirdlərə şəkilçilərin fərqlənməsinə başa salınmasıdır. Yenə də müəyyən misalların üzərində (məsələn: traktor - traktorçu, məktəb - məktəbli) müşahidə zamanı şagirdlərə izah edə bilər ki, buradakı nümunədə müəyyən obyektə çalışan və ya təhsil alan adamdan söhbət getdir, kiçik yaşlı məktəblilər isə verilən misallar nəticəsində praktik şəkildə kök və şəkilçi haqqında məlumat əldə edir. Sonra müəllim əşya adları ilə yanaşı, tədris əlaməti, nəhayət, həm də hərəkət bildirən eyniköklü sözlərin tapılması üzrə iş aparır. Müəllim yenə də misalların köməyindən istifadə edir. Şagirdlər buz, buzluq, buzlu, buzlayıq və s. sözlərindəki şəkilçiləri müşahidə edir, nəhayət hansı şəkilçilərin yeni söz düzəltmək xüsusiyyətinə malik olmasını uşaqlar müəllimin izahından sonra mənimsəyirlər. Nəticədə şagirdlərə müəllim izah edir ki, bir çox şəkilçilər sözlərin formasını, qisməndə olsa mənasını dəyişir, lakin bu zaman ümumi məna saxlanılır, belə şəkilçilər sözdəyişdirici şəkilçilərdir. Daha sonra müəllim sözlünə davam edərək bildirir ki, dilimizdə elə şəkilçilər də vardır ki, müəyyən sözlərə qoşulmaqla yalnız onların şəklini deyil, məzmununa da güclü təsir göstərir, tamamilə yeni mənalı sözlər düzəldir, belə şəkilçilər isə sözdüzəldici şəkilçilər adlanır.

Ən geniş morfoloji məfhum olan nitq hissələri (III-IV sinif) ibtidai siniflərdə xətti-konsentrik prinsipə əsasən tədris olunur. II sinifdə əşyanın adını, əlamətini və hərəkətini bildirən söz qrupları terminsiz, ümumi qrammatik məna və morfoloji sualların köməyi ilə öyrədilir və beləliklə də, dildəki sözləri bir-birindən həmin əlamətlərə görə fərqləndirərək nitq hissələri üzrə qruplaşdırmaq baxımından ibtidai sinif şagirdlərində bilik formalaşdırılır. Bu prosesdə şagirdlər nitq hissələrinin sintaktik vəzifəyə görə fərqli xarakterə malik olduğu fikrini öyrənirlər.

Nitq hissələri haqqında ilkin praktik anlayışlar savad təlimi dövründən başlayaraq verilir. Məqsəd şagirdlərə praktik olaraq "əşyanın adını", "əşyanın necəliyini bildirən sözlər", "əşyanın hərəkətini bildirən sözlər" və s. mövzuların vasitəsilə nitq hissələri barədə anlayışın verilməsidir. Əşya, varlıq, əlamət və hərəkət bildirən sözlərə kim? nə? hara? necə? nə cür? hansı? nə edir? nə olur? nə etdi? nə edəcək? nə olacaq? sualları verilir.

Morfoloji sualın qoyuluşu xüsusi əməliyyatdır və şagirdlərin əksəriyyəti bu mövzunu mənimsəyərkən bəzi çətinliklərlə rastlaşır. Şagirdlər morfoloji sual əvəzinə öz funksional xarakterinə görə başqa suallar, xüsusilə məna ilə bağlı suallar verirlər. Məsələn: yazmaq sözü üzərində misal çəkilir və şagirdlərin sual cümləsi qurması tapşırılır. Şagirdlər "Sən inşa yazırsan?" və ya varlığın faktına münasibət üzrə sual qoyulur. Daha sonra, məsələn: igidlik sözü verilir və bu söz şagirdlərdə igid adam təsəvvürü yaradır, ona sual qoyur, igidlik - necə adam? İgid üzərində sual sözlün leksik mənasına uyğunlaşdırılır, məsələn: gülüş sözlünə nə etmək? sualı seçilir, gül - nə etmək? - gülmək və s. kimi izah olunur.

III sinifdə isim, sifət, feil kimi əsas nitq hissələri, onların bəzi qrammatik əlamətləri (isimlərdə cəmlilik, sifətlərdə dərəcə, feillərdə inkarlıq və zaman) tədris olunur. Bu zaman şagirdlər nitq hissələri terminini işlətməli olurlar. Müəllim

şagirdlərə varlıq, əşya adını bildirən sözləri ayıra bilmək bacarığı verərək, belə sözləri tematik qruplarda birləşdirməyi də formalaşdırır. Şagirdlərə kim? nə? sualını vermək, leksik çalışmaları yerinə yetirmək vərdişləri aşılamaqla bərabər, onları yeni terminlərlə tanış edir, qrammatik qanunauyğunluqları mənimsədir. Bu zaman ismin hara? Sualına cavab verməsi də öyrədilməlidir. Uşaqlarda düzgün təsəvvürlərin yaradılması üçün müəllim yenə də tapşırıqların köməyi ilə düzgün fikir formalaşdırmağa nail olur və belə bir misal üzərində iş aparır: "...hara Türkiyənin paytaxtıdır?" Şagirdlər hara? sualının köməyi ilə nöqtələrin əvəzinə Ankara sözünü yazır. İbtidai siniflərdə dilimizdəki bütün əsas və köməkçi nitq hissələri də praktik şəkildə, misallar üzərində müşahidələr aparmaqla, sualların vasitəsilə mənimsədilir.

İbtidai siniflərdə, əsasən də savad təlimi dövründə şagirdlərin təhsilinin, ümumi inkişafının bünövrəsi qoyulur. Bu zaman başlıca məqsəd uşaqları oxu, yazı texnikasına yiyələndirmək, onlara ilkin oxu və yazı vərdişləri aşılamaq, eləcə də əsas məsələlərdən biri olan nitqinin, təkəkkürünün, idrak marağının inkişaf etdirilməsindən ibarətdir. Şagirdlərə dilimizin gözəlliyini hiss etmək, onu sevmək, nitq səslerini düzgün duymaq və tələffüz etmək, sözləri, cümlələri, kiçikhəcimli mətnləri düzgün, səlis səsrlərlə, şüurlu oxumağı öyrətmək, nitqin səs mədəniyyətini təbiiyə etmək, nitqin surətini, intonasiyanı, ifadəliliyi, rabitəliliyi formalaşdırmaq, kolliqrafiya qaydalarını mənimsətmək, gözəl, təmiz, səliqəli, sürətli yazmağı aşılamaq, ətraf aləm haqqında təsəvvürlərini genişləndirmək, nəhayət lüğət ehtiyatlarını genişləndirmək Azərbaycan dili tədrisinin başlıca vəzifələridir. Bütün bunlar elmi-praktik zəmində öyrədilərək şagirdlərin nitq inkişafının formalaşmasına, ədəbi nitqinin inkişafına gətirib çıxaran vasitələrdir. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisinin əsas məqsədi olan nitq inkişafı qrammatik qanunların aşılınması prosesində və keçilən mövzuların hər birində də diqqət mərkəzində saxlanılmalı və ön plana çəkilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Bəliyev H.B. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU-nun nəşri, 2003.
2. Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası I, II hissə, Bakı, 2016.
3. Kərimov Y.Ş. Ana dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Nasir, 2003.
4. Həsənov M., Cəfərova N. İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası, II h. Bakı, "Mütərcim", 2013.
5. Fərəcov Ə. Qrammatik məfhum və onun mənimsənilməsinin bəzi məsələləri. "Mütərcim", Bakı, 1970.

Xülasə

"İbtidai siniflərdə morfolojiya kursunun məzmunu və onun tədrisi" adlanan bu məqalədə Azərbaycan dilinin digər bölmələri kimi morfolojiyanın da əsas prinsipi olan şagirdlərdə nitq inkişafı tələbləri səviyyəsində tədris olunması nəzərə çatdırılmışdır. Bu məqalədə ibtidai siniflərdə aşılınması vacib sayılan məsələlərə toxunulmuş, leksik, qrammatik şəkildə izah olunması yolları açıqlanmış, nitq hissələrinin xüsusiyyətlərinin mənimsənilməsinin əhəmiyyəti də vurğulanmışdır. Məqalədə ibtidai sinifdə (II sinif) kök və şəkildə haqqında şagirdlərə məlumat verilməsi, həmçinin bu biliklərin III sinifdə sistemə salınması və sözdüzdə, sözdəyişdirici şəkildə haqqında biliklərin verilməsi yolları da misallarla göstərilmişdir.

Məqalədə sözün tərkibi ilə yanaşı söz kökünə qoşulan şəkildə yazılış və tələffüzündəki morfoloji normaların elmi-praktik şəkildə şagirdlərə mənimsənilməsi və həmin vərdişlərin sonrakı fəaliyyət nəticəsində avtomatlaşması nəzərə çatdırılmışdır.

Ən geniş morfoloji məfhum olan nitq hissələrinin ibtidai siniflərdə (III-IV) xətti konsentrik prinsipə əsasən tədris olunması da məqalədə açıqlanmış, hələ II sinifdən əşyanın adını, əlamətini, hərəkətini bildirən söz qruplarının terminsiz, ümumi qrammatik mənə və morfoloji sualların köməyi ilə öyrədilməsi və beləliklə də, dildəki sözlərin bir-birindən əlamətlərinə görə fərqləndirməsi də öz əksini tapır.

Açar sözlər: Şagird, morfolojiya, müəllim, ifadəli oxu, diksiya

СОДЕРЖАНИЕ И ПРЕПОДАВАНИЕ КУРСА МОРФОЛОГИИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Резюме

В данной статье под названием «Содержание курса морфологии в начальных классах и его преподавание» учитывается, что морфология, как и другие разделы азербайджанского языка, преподается на уровне требований к развитию речи учащихся, основной принцип которых является. В данной статье затронуты вопросы, которые считаются важными для привития в начальных классах, разъяснены способы объяснения лексических и грамматических суффиксов, подчеркнута важность овладения признаками частей речи. В статье показаны способы информирования учащихся о корнях и суффиксах в начальных классах (II класс), а также способы систематизации этих знаний в III классе и предоставления знаний о слово коррекционных и словоизменительных суффиксах с примерами.

В статье, наряду с составом слова, научно-практически усваиваются морфологические нормы в написании и произношении суффиксов, стоящих за корнем слова, и автоматизация этих привычек в результате дальнейшей деятельности.

В статье также поясняется, что части речи, являющиеся наиболее широким морфологическим понятием, изучаются в начальных (III-IV) классах по линейно-концентрическому принципу, а со II класса - словесные группы, обозначающие имя, знак, и действие предмета обучаются без термина, с помощью обще грамматического значения и морфологических вопросов, и таким образом отражается, и дифференциация слов в языке по их признакам.

Ключевые слова: Школьник, интонация, учитель, выразительное чтение, дикция.

CONTENT AND TEACHING OF THE COURSE OF MORPHOLOGY IN THE PRIMARY SCHOOL

Summary

This article, entitled "The content of the course of morphology in primary grades and its teaching," takes into account that morphology, like other sections of the Azerbaijani language, is taught at the level of requirements for the development of students' speech, the main principle of which is. This article touches upon issues that are considered important for instilling in primary grades, explains the ways of explaining lexical and grammatical suffixes, and emphasizes the importance of mastering the signs of parts of speech. The article shows how to inform students about roots and suffixes in primary grades (grade II), as well as ways to systematize this knowledge in grade III and provide knowledge about word corrective and inflectional suffixes with examples.

In the article, along with the composition of the word, morphological norms in the spelling and pronunciation of the suffixes behind the root of the word are scientifically and practically assimilated, and the automation of these habits as a result of further activity.

In the article, along with the composition of the word, morphological norms in the spelling and pronunciation of the suffixes behind the root of the word are scientifically and practically assimilated, and the automation of these habits as a result of further activity. The article also explains that parts of speech, which are the broadest morphological concept, are studied in primary (III-IV) grades according to the linear-concentric principle, and from grade II - verbal groups denoting the name, sign, and action of the subject learn without a term, with the help of general grammatical meaning and morphological questions, and thus the differentiation of words in the language according to their characteristics is also reflected.

Key words: Schoolchild, intonation, teacher, expressive reading, diction.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva